

19. Bowlby J. Maternal care and mental health / J. Bowlby. – Geneva World Health Organization. Monograph series No 2. – 1951. – p. 510.
20. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine / Robert Conquest. – New York; Oxford.: Oxford University Press, 1986. – 430 p.

Under the authority of certain methodological researches of the factors of psycho-traumatizing of personality new theoretical approaches to analysis of consciousness states in extreme conditions were formed. Here one can find the explanation of psycho-semantic structurization of the problem of person's undergoing of extreme states.

Key words: alimentary dystrophy, genocide, deprivation, extraordinary situation, cultural frustration, mental condition.

Отримано: 11.09.2009

УДК 159.923.2

Ж.В. Мельник

УЯВЛЕННЯ ПРО СТРУКТУРУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розкривається сутність поняття «самосвідомість», описуються основні її характеристики, структура. Здійснено аналіз різних підходів до проблеми становлення самосвідомості в цілому.

Ключові слова: самосвідомість, свідомість, саморегуляція, самооцінка, самоаналіз, «Я-концепція».

В статье раскрывается смысл понятия «самосознание», описываются основные его характеристики, структура. Сделан анализ разных подходов к проблеме становления самосознания в целом.

Ключевые слова: самосознание, сознание, саморегуляция, самооценка, самоанализ, «Я-концепция».

Самосвідомість – це особлива форма свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість на частину, найважливішу для людини, – внутрішній світ. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме: властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. В процесі самосвідомості людина виступає одночасно як суб'єкт і як об'єкт пізнання.

Генетично самосвідомість виникає пізніше свідомості. Вона з'являється на нових етапах розвитку індивіда як специфічний прояв спрямованості свідомості. Початок формування самосвідо-

мості припадає на ранні дитячі роки. Діти в 3-4 роки вже виділяють себе з оточення і мають елементарне уявлення про себе. Подальший шлях формування людини полягає в поступовому звільненні від безпосереднього впливу середовища та становлення її як творця цього середовища.

Психологічна сутність самосвідомості полягає у тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самоудосконалення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, корегувати свої дії, долати негативне. Психологія кожної людини складна та багатогранна, вона має глибинний простір.

Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої поведінки людини. З одного боку, вона виступає як результат розвитку особистості, з другого – як регулятор цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. В цьому проявляється цілісність, єдність людського Я.

Щоб кожна людина відкрила себе як неповторну індивідуальність, усвідомила свою позицію в соціальному оточенні, де вона живе, потрібно пізнати себе. Психологічне значення самосвідомості полягає в тому, що кожна людина не лише пізнає, але і творить сама себе, утверджує свою самоцінність, право на саморозвиток, самовиховання, самоосвіту. Через самопізнання відбувається розвиток особистості.

Проблема самосвідомості мало досліджена, незважаючи на те, що цим феноменом цікавились ще античні філософи. Сучасні підходи до вивчення самосвідомості тісно пов'язані з дослідженням становлення особистості як реального суб'єкта життєдіяльності, його розвитку та виховання.

В останні десятиріччя все більше увага дослідників звертається до проблеми пошуку механізмів та закономірностей становлення самосвідомості особистості. Загальна проблематика самосвідомості особистості посіла значне місце у теорії психології завдяки працям Р. Бернса, У. Джеймса, І.С. Кона, К. Роджерса, С.Л. Рубінштейна, В.В. Століна, І.І. Чеснокової, Т. Шибутані, К. Юнга, В.О. Ядова та інших.

Існує декілька підходів до визначення сутності та структури самосвідомості, а окремі її компоненти були предметом численних досліджень як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. У працях вітчизняних і зарубіжних психологів (Н.С. Анкудінова, В.Г. Асеева, А.А. Бодальова, Л.І. Божович, С.А. Бондаренко, В.П. Левкович, Г.І. Ліпкіна, П.Р. Чамати, Р. Бернса, К. Блага, М. Шебека, А. Валлона) представлені теоретичні положення про співвідношення та взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення свідомості й самосвідомості особистості, генезис самосвідомості, її складових.

Завданням цієї статті є аналіз основних підходів до вирішення питання про структуру самосвідомості, необхідність якого диктується тим, що саме це питання можна вважати одним із засадничих при побудові подальшого дослідження природи, чинників розвитку, особливостей функціонування самосвідомості.

В українській психологічній школі біля витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П.Р. Чамата, який досліджував генезис самосвідомості. Він довів єдність свідомості та самосвідомості особистості. Самосвідомість він визначав як усвідомлення людиною себе самої та своїх відношень до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Багато його праць присвячені окремим формам прояву самосвідомості в дітей різного віку.

Актуальними і сьогодні є його ідеї про взаємозв'язок розвитку самосвідомості дитини та її мовної діяльності. П.Р. Чамата зазначав, що розробка проблеми самосвідомості дитини має велике педагогічне значення. А виникнення й розвиток людської свідомості найтісніше пов'язані з виникненням і розвитком мови. Відповідно до етапів розвитку мови П.Р. Чамата виокремив етапи в розвитку самосвідомості дитини. Він наголошував, що роль мови як засобу усвідомлення дитиною самої себе, цим не вичерпується. «Виявляючи свої думки, почуття і наміри в словах, дитина робить їх існуючими для інших людей. Але тим самим вона робить їх існуючими і для самої себе, тому що лише через розуміння їх іншими вони стають зрозумілими і для неї самої. Пізнаючи себе, дитина вдвляється, як у дзеркало, в інших людей, і одним із таких «дзеркал» є мова інших людей», – писав П.Р. Чамата. Вчений вважав, що оволодіння мовою сприяє розвитку більш високої форми мислення на основі мовного матеріалу. Саме через мову відбуваються систематизація та узагальнення всіх знань, яких набувають діти про зовнішній світ і про самих себе.

Одним із важливих етапів у формуванні самосвідомості дітей, як вважав, П.Р. Чамата, є процес оволодіння ними граматиною рідної мови. Вивчення мови як об'єкта оволодіння граматиною сприяє пізнанню та усвідомленню дитиною правил і законів мислення, піднесенню мислення дитини на вищий рівень. Вчений стверджував, що вивчення граматики прискорює розвиток внутрішнього мовлення, а це, відповідно, сприяє формуванню самосвідомості дитини. У єдності зовнішня і внутрішня мови «служать для пізнання людиною зовнішнього світу, так і для пізнання самої себе». У процесі оволодіння граматиною в дитини розвивається здатність аналізувати свої почуття, думки, наміри, визначати свої слабкі й сильні сторони, усвідомлювати хороші і погані вчинки. П.Р. Чамата зазначав, що «формування самосвідомості дітей найтісніше пов'язане з розвитком їх мови. З самого початку становлення індивіда в процесі ігрової, трудової і навчальної діяльності мова служить найвищим засобом пізнання предметів і явищ зовнішнього світу. Не менш важливим засобом є вона і в пізнанні самих себе».

Спираючись на ідеї О.О. Потебні, Д.М. Овсяніко-Куликовського, П.Р. Чамата, започаткував в Україні психологічну школу з проблем самосвідомості, що має велике значення й для розвитку педагогічної науки. Він прагнув спрямувати досягнення психологічної науки на розвиток школи, освіти, зокрема всебічного розвитку дитини, зробив вагомий внесок у розвиток

педагогічної психології. Висловлені ним ідеї з багатьох питань розвитку особистості, а саме дитини, не втратили актуальності, значущості й сьогодні.

Ідеї П.Р. Чамати розвивали його послідовники – Л.С. Сапожникова, М.Й. Боришевський та інші.

Предметом досліджень Л.С. Сапожникової була самооцінка дітей різного віку, її зв'язок з рівнем домагань учнів, з позицією їх в колективі. Зміна соціальної ролі, рівня домагань актуалізує питання «Хто Я?», «Який Я?» і сприяє формуванню внутрішнього світу. В цьому процесі регулюючу роль відіграє самооцінка як важливий чинник успіхів, що стимулює самовиховання та розвиток індивіда.

М.Й. Боришевський вивчає механізми саморегуляції як вияв внутрішньої самоактивності особистості. Він дослідив залежність процесу саморегулювання від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери. Розуміючи самосвідомість особистості як складне утворення, структура якого складається з таких взаємозалежних одиниць, як самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування й образ «Я», М.Й. Боришевський визначає останню складову як інтегральну форму самосвідомості людини. На думку вченого, становлення образу «Я» особистості відбувається в процесі апробації нею власних самооцінок, домагань, соціально-психологічних очікувань і оцінних ставлень до оточуючих. Оскільки така апробація здійснюється упродовж певного часу й потребує набуття індивідом життєвого досвіду та певного рівня сформованості когнітивних і емоційних структур особистості, образ власного «Я» виникає в людини на певному, більш пізньому етапі її соціально-психологічного розвитку. Отже, становлення образу «Я» є ознакою нового рівня самосвідомості, який характеризується досягненням індивідом досить зрілого усвідомлення сутності своєї особистості. У структурі особистості образ «Я» є тим своєрідним каркасом, який служить основою для вибору певної лінії поведінки, виступаючи при цьому як узагальнений глобальний механізм саморегуляції поведінки на особистісному рівні, який забезпечує почуття ідентичності, самототожності людини [3].

Згідно з концепцією В.С. Мухіної, самосвідомість складається з таких компонентів: ім'я людини і її фізична сутність; домагання соціального визнання; психологічний час особистості – її минуле, сьогоднішня й майбутнє; соціальний простір особистості – її права й обов'язки [5].

І.І. Чеснокова пропонує погляд на структуру самосвідомості, який багато в чому подібний до уявлень, розглянутих у роботі Р. Бернса. Р. Бернс як основні у структурі «Я-концепції» виділяє описову складову, або образ «Я», і складову, пов'язану зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, що зветься самооцінкою, або прийняттям себе [2, с. 30-31].

Образ «Я» – це уявлення індивіда про себе; самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу «Я» здатні викли-

кати більш-менш сильні емоції, пов'язані із прийняттям або неприйняттям цих рис. Згадується Р. Бернсом і третя складова «Я-концепції» – потенційна поведінкова реакція, тобто конкретні дії, що викликаються образом «Я» й самооцінкою.

З метою відбити структуру «Я-концепції» й упорядкувати термінологію, Р. Бернс пропонує власну схему, яка подана у вигляді ієрархічної структури. На вершині ієрархії розташовується глобальна «Я-концепція», яка включає всілякі грані індивідуальної самосвідомості, сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе. Останні можуть мати різні ракурси й модальності, з яких Р.Бернс зупиняється на трьох основних: реальне «Я» – установки, пов'язані з уявленнями людини про те, яка вона насправді; дзеркальне (соціальне) «Я» – установки, пов'язані з уявленнями про те, як людину бачать інші; ідеальне «Я» – установки, пов'язані з уявленнями людини про те, якою вона прагне стати.

І.І. Чеснокова виділяє три компоненти самосвідомості: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення й саморегуляція поведінки суб'єкта. Самопізнання – початкова ланка і основа існування й прояву самосвідомості. Через самопізнання людина приходить до певного знання про саму себе. Подібні знання входять у зміст самосвідомості як її серцевина.

Самопізнання – складний, багаторівневий процес, індивідуально розгорнутий у часі. Умовно його можна розділити на два рівні: на першому суб'єкт переважно співвідносить себе з іншими, головними прийомами такого самопізнання є самосприйняття й самоспостереження. Однак на стадії більш-менш зрілого самопізнання включається й самоаналіз. На першому рівні самопізнання складаються одиничні ситуаційні образи самого себе, але ще немає цілісного, дійсного розуміння себе, своєї сутності. Цей рівень самопізнання є основним і єдиним на ранніх онтогенетичних стадіях приблизно до підліткового віку. Для другого рівня самопізнання специфічно те, що співвіднесення знань про себе відбувається не в рамках «Я та інша людина», а в рамках «Я і Я», коли суб'єкт оперує вже готовими знаннями про себе, якоюсь мірою сформованими, отриманими в різний час, у різних ситуаціях. Провідними внутрішніми прийомами цього рівня самопізнання є самоаналіз і самоосмислювання, які, проте, необхідно опирати на самосприйняття й самоспостереження. Поступово в суб'єкта виникає узагальнений образ свого Я, який виражається у понятті про себе. Поняття про себе значною мірою впливає на світосприймання, обумовлює основну лінію поведінки суб'єкта [8].

Як другий компонент самосвідомості І.І.Чеснокова виділяє емоційно-ціннісні переживання, у яких відбивається ставлення суб'єкта до того, що він знає, розуміє, «відкриває» щодо себе. Таке переживання може протікати у вигляді безпосередньо-емоційної реакції, або в «інактуальній формі», коли жива емоційна реакція відсутня й замінюється оцінним судженням, за яким стоїть згорнута, колись пережита емоція. Іноді «інакту-

альна форма» переживання існує на рівні інтуїтивного почуття, яке також має під собою ґрунт пережитого емоційного досвіду.

Переживання як таке служить необхідною умовою існування емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе, оскільки саме через нього усвідомлюється ціннісний зміст для суб'єкта власних різних ставлень до себе, вони виступають своєрідним критерієм позитивної або негативної сигнальності форм ставлення до себе.

Між ставленням до себе і самопізнанням існує взаємозв'язок і взаємовплив. Ставлення до себе виникає в процесі самопізнання, але сформувавшись у тій або іншій формі на даному етапі розвитку суб'єкта, ставлення до себе далі впливає на весь процес самопізнання, визначаючи його специфіку, спрямованість та індивідуальний, особистісний відтінок. «Результати інтегративної роботи в сфері самопізнання, з одного боку, і в сфері емоційно-ціннісного ставлення до себе – з іншого, поєднуються в особливе утворення самосвідомості особистості – у її самооцінку» [8, с. 120].

Завершальною ланкою цілісного процесу самосвідомості є саморегулювання суб'єктом складних актів, що входять до складу діяльності й поведінки. Тут теж має місце інтегративна тенденція – від окремих рухів у дитини до складних форм поведінки в дорослої людини у різних системах міжперсональної взаємодії [8].

Самосвідомість – один із проявів свідомості як відокремлення себе («Я») від об'єктивного світу (не «Я»); усвідомлення, оцінка людиною себе, свого місця у світі, своїх інтересів, знань, переживань, поведінки тощо. На думку К.К. Платонова, самосвідомість має ієрархічно побудовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання і найвищого рівня – самоставлення, що виявляються у самоконтролі та саморегуляції своєї поведінки [6, с. 126].

На думку С.Л. Рубінштейна, особистість не зводиться до свідомості та самосвідомості, але й не можлива без них [7, с. 636]. Самосвідомість особистості включає почуття самототожності, особлива психологічна конструкція – «Я», самооцінку та рівень домагань. Почуття самототожності забезпечує цілісність особистості, протистоїть її роздвоєнню. Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його «Я». Сукупність психічних явищ, що віддзеркалюють для особистості її «Я», отримали у психології назву «Я-концепції», яка містить такі компоненти:

- когнітивні – образ «Я», уявлення про власні якості, здібності, можливості;
- емоційні – самоставлення, самоповага, самолюбство;
- оцінно-вольові – самооцінка, саморегуляція.

Загальну схему розвитку самосвідомості С.Л. Рубінштейн уявляє так.

По-перше, самосвідомість виникає у ході розвитку свідомості особистості, в міру того, як вона стає самостійним суб'єктом.

По-друге, самосвідомість розвивається завдяки ускладненню діяльності та взаємовідносин індивіда з оточуючими.

Основними етапами онтогенезу самосвідомості є:

- оволодіння власним тілом, виникнення довільних рухів у процесі виконання предметних дій – мовля;
- здатність до самостійного пересування, ходьба, мовлення зумовлюють зародження самосвідомості, нову систему відносин з оточуючими – дошкільник;
- здатність самостійно ставити цілі, завдання, визначати напрям своєї діяльності, усвідомлення себе як особистості – підліток [7, с. 636-638].

З перших днів життя дитина включається у світ соціальних взаємовідносин. Ставлення дорослих до дитини відразу після її народження будується як особистісний процес, цим самим дорослі викликають до життя ті властивості малюка, які закладають основи особистості [4].

Провідне значення для розвитку особистості має не просто спілкування дитини з іншими людьми, а спілкування особливої якості. Як зазначають відомі дослідники спілкування новонароджених Н.Н. Авдєєва та С.Ю. Мецєрякова, для повноцінного розвитку особистості недостатнім є навіть найкращий догляд за нею, їй необхідна постійна інформація із зовнішнього світу, але ще – ставлення до неї, як до особистості, що випереджує появу самої дитячої особистості [1, с. 17]. Дорослий з перших днів виявляє своє ставлення до малюка, оцінюючи його. У будь-якій оцінці головною для дитини є доброзичлива увага. Вона не розуміє звернених до неї слів, не виділяє змісту оцінки, але чутлива до емоційного ставлення дорослих. Ця чутливість яскраво виражена вже до 3 місяців. Отже, дорослий виділяє малюка з навколишнього світу як щось особливо цінне, важливе, значуще для нього. Дорослий враховує мотиви, бажання дитини, стає їх виконавцем. З цього зароджується потреба особистості впливати на інших.

З накопиченням досвіду спілкування дитина починає диференціювати оточуючих дорослих. У неї виникають різні емоційні реакції при спілкуванні з різними людьми. Спілкуючись із близькими, дитина активна, ініціативна, її переживання дуже яскраві. До знайомих людей дитина виявляє цікавість, але більш стримана у вираженні емоцій. Після восьми місяців дитина виразно боїться незнайомих, не приймає їх догляду при відсутності близьких, переживає страх і невпевненість, уникає контакту. Водночас у присутності батьків ставлення дитини до оточуючих змінюється на інтерес, вона підтримує контакт з незнайомими (М.І. Лісіна).

Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення; вольової – самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість та інше.

Центральними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцін-

ки, самоаналізу. Кожна дитина народжується як індивід людського роду. Проте в процесі життя не кожний стає особистістю. Особистість розглядається як саморегулююча система (І.П. Павлов). Це такий рівень розвитку людини, коли вона сама здійснює управління своїми діями, вчинками, поведінкою, емоційним станом, ставленням до навколишнього середовища.

Отже, аналіз уявлень вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо структури самосвідомості показує, що переважною є думка про трикомпонентну будову самосвідомості, яка включає когнітивну, афективно-оцінну й регулятивну складові. Когнітивну (описову) складову самосвідомості найчастіше називають образом «Я» або «Я-концепцією», уявленнями про себе, знаннями про своє «Я». При описі афективно-оцінної складової використовують поняття самооцінки, ставлення до себе, самоповаги, самоприйняття тощо. Регулятивна складова описується в таких поняттях, як саморегуляція, самоконтроль, самоствердження, самоосвіта, саморозвиток, самовдосконалення тощо. В рівневих моделях структура самосвідомості представляється у вигляді ієрархічної системи. Кожний з рівнів одночасно описує особливості функціонування самосвідомості й фази її розвитку в онтогенезі.

Список використаних джерел

1. Авдеева Н.Н., Мещерякова С.Ю. Вы и младенец: у истоков общения. – М.: Педагогика, 1991. – 160 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 423 с.
3. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис. в форме науч. доклада ... д.п.н.: 19.00.07. – М., 1990. – 77 с.
4. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392 с.
5. Мухина В.С. Детская психология. – М.: Просвещение, 1985. – 272 с.
6. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 712 с.
8. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

In the article essence of concept opens up consciousness, its basic descriptions, structure, are described. The analysis of different approaches is carried out to the problem of becoming of consciousness on the whole.

Key words: consciousness, consciousness, self-regulation, self-appraisal, self-examination, «Self-concept».

Отримано: 23.09.2009